

Jaana Kotilainen

Tartu ülikooli doktorant,
kes uurib eesti keele prefiksoide

Intensiivsusprefiksoididest. *Imearmetust padukarskeni*

***Hiiglasuur* on suur nagu hiiglane, *hiiglapikk* pikk nagu hiiglane, aga *hiiglapeen* on vaevalt peen nagu hiiglane. Mitmete eri põhisõnadele liituvad võimendavad eesosised võimaldavad rääkida nähtusest nimega intensiivsusprefiksoidid.**

Prefiksoidid ehk pooleesliited paiknevad sõnamoodustuse seisukohalt üleminekualal liitsõnade moodustamise ja tuletamise vahel, sest nad käituvad prefiksi- ehk eesliitetaoliselt, aga samal ajal on neil olemas keeles vaba korrelaat ehk iseseisvana esinev sõna¹. Käitudes prefiksoidina, loovutab üksus oma leksikaalse tähenduse ning modifitseerib oma põhisõna viisil, mis ei lange enam kokku iseseisvana esineva sõna tähendusega.

Siinses kirjutises on nimetatud intensiivsusprefiksoidideks² eesosiseid, mis märgivad oma põhiadjektiividega³ väljendatud omaduse määra suurenemist või omaduse täielikku realiseerumist. Alustuseks tutvustatakse nende prefiksoidide olemust üldisemalt ja seejärel vaadeldakse nende

¹ Erelt, Mati; Reet Kasik; Helle Metslang; Henno Rajandi; Kristiina Ross; Henn Saari; Kaja Tael; Silvi Vare 1995. Eesti keele grammatika I. Morfoloogia. Sõnamoodustus. Tallinn: Eesti Keele Instituut, lk 410.

² Erelt, Mati 1986. Eesti adjektiivisüntaks. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Emakeele Seltsi toimetised 19. Tallinn: Valgus, lk 112.

³ Intensiivsusprefiksoididega võimendatakse peale adjektiivide ka teiste sõnaliikide sõnu, nt adverbe (*puruiiksi*) ja substantiive (*paduvihm*).

kasutusalasid viie prefiksoidi näitel. Artikkel põhineb autori 2006. aasta bakalaureusetööl⁴.

Liitsõnade ja tuletiste piirimail

Prefiksoidideks nimetatud eesosiste abil moodustatud väljendid liigitatakse eesti keeles liitsõnade täiendosadeks, mis ei esine oma harilikus tähenduses ning mis sarnanevad oma funktsioonidelt eesliidetega⁵. Tänapäevases normatiivse grammatika käsitluses on tõstetud esile ka *prefiksilaadsed sõnaosad*, mille paigutamine tuletuse või liitsõnamoodustuse valdkonda ei ole üheselt selge.⁶

Küsimuse afiksoidide (prefiksoidide ja sufiksoidide) ehk poolliidete liigitamisest liitsõnade hulka on tõstatanud viimaste aastakümnedite jooksul germaani keeleteadlased⁷. Kompromisliku seisukoha järgi ei ole afiksoidide puhul tegu omaette kategooriaga, aga teoreetilistes käsitlustes leitakse, et termin on kasulik kahe põhilise sõnamoodustusviisi vahepealsete nähtuste uurimiseks, seda eriti seoses grammatiseerumisega.

Saksa keele uurija Christopher M. Stevens⁸ on pakkunud välja afiksoidide määratlemise kriteeriumid. Ta märgib, et afiksoidid on seriaalse iseloomuga, produktiivsed eriti kõnekeeles ning et igal afiksoidil on olemas vaba korrelaat, millest afiksoid erineb üldisema ja abstraktsema tähenduse poolest. Stevens eeldab, et afiksoidid peaksid olema vähemalt osaliselt ära vahetatavad afiksitega, aga kuna eesti keeles pole intensiivistavaid afikseid,

⁴ Kotilainen, Jaana 2006. Adjektiivide intensiivsusprefiksoidide moodustumine ja kasutus eesti keeles. Bakalaureusetöö, Tartu Ülikool, filosoofiateaduskond.

⁵ Ereht, Mati; Reet Kasik; Helle Metslang; Henno Rajandi; Kristiina Ross; Henn Saari; Kaja Tael; Silvi Vare 1995. Eesti keele grammatika I. Morfoloogia. Sõnamoodustus. Tallinn: Eesti Keele Instituut, lk 559.

⁶ Kasik, Reet 2013. Komplekssete sõnade struktuur. Tartu ülikooli eesti keele osakonna preprintid 3. Tartu, lk 200.

⁷ Nt Motsch, Wolfgang 1996. Affixoide. Sammelbezeichnung für Wortbildungspänomene oder linguistische Kategorie? – Deutsch als Fremdsprache 33 (1996), lk 160–168 ja Ascoop, Kristin; Torsten Leuschner 2006. Affixoidhungrig? Skitbra! Comparing Affixoids in German and Swedish. – Sprachtypologie und Universalienforschung 59; <https://biblio.ugent.be/input/download?func=downloadFile&recordId=1091728&fileId=1091729> (23.10.2014).

⁸ Stevens, Christopher M. 2005. Revisiting the Affixoid Debate: On the Grammatization of the Word. – Grammatikalisierung im Deutschen. Eds. Torsten Leuschner, Tanja Mortelmans, Sarah De Groot. Berlin: de Gruyter, lk 73.

annab sellest järeldada, et afiksoidid on vähemalt osaliselt äravahetatavad määrsõnadega (nt *väga*, *täiesti*). Stevensi väitel on prefiksoidilise väljendi puhul sõna eesose ja põhisõna vahel toimunud semantiline nihe, mille tulemusena eesosis ei täpsusta põhisõna tähendust ning seega määrab väljendi tähenduse põhisõna. See tähendab, et väljendit ei saa ka ümber sõnastada, sest siis erineb väljendi osade vaheline suhe põimliitsõna osade vahelisest suhtest (nt *põrgukülm* ~ **külm nagu põrgus*).

Kuna intensiivsusprefiksoidide määratlemise puhul on vormist olulisem nende põhisõna võimendav funktsioon, pakub otstarbekamat lähenemisviisi Reet Kasiku⁹ käsitus. Ta kirjeldab sõnamoodustust traditsioonilisest erineva vaatenurga alt, lähtudes semantilisest funktsioonist, mida keeleüksus konkreetsetes olukorras täidab. See vaatenurk pakub võimaluse koondada siin intensiivsusprefiksoidideks nimetatud eesosised väljendi põhimoodustajat modifitseeriva tähismoodustaja mõiste alla vaatamata sellele, kuhu nad oma vormilt (nt kinnistüved, prefiksilaadsed sõnad) kuuluvad või kas nad on tuletusliited või liitsõna laiendid.

Semantiline suhe eesose prefiksoidistumisel

Rootsi keeleteadlane Carl-Erik Lundbladh¹⁰ on jaotanud liitsõnu võimendavate prefiksitaoliste eesosiste ja nende põhisõnade vahelised semantilised suhted võrdlevaks, järelduslikuks ja otseselt intensiivistavaks.

Võrdlev semantiline suhe põhineb läbipaistval võrdlusel, nt *tulikuum*. Kui eesosis liitub teistsugustele põhisõnadele ja võrdlus kaob, nagu näiteks väljendis *tuliaus*, kirjeldab Lundbladh suhte muutumist kui võrdlev > intensiivistav.

Järelduslikku semantilist suhet iseloomustab näide *surmväsinud* 'surmani väsinud; nii väsinud, et lausa sureb'. Kui prefiksoid liitub põhisõnale, mille juures ta avaldab puhtintensiivistavat mõju, nagu näiteks *surmigav*, kirjeldatakse suhet kui järelduslik > intensiivistav.

Kui väljendi intensiivistavaks eesosiseks on sõna, millel puudub vastavat tähendust kandev iseseisev sõna, millelt saaks üldse mingit

⁹ Kasik, Reet 2014. Komplekssete sõnade tähendus. Eesti sõnamoodustuse onomasioloogiline kirjeldus. Tartu ülikooli eesti keele osakonna preprintid 5. Tartu.

¹⁰ Lundbladh, Carl-Erik 2002. Prefixlika förleder. ORDAT 17. Göteborg: Institutionen för svenska språket. Göteborgs Universitet. <http://spraakdata.gu.se/ordat/pdf/Ordat17.pdf> (23.10.2014)

seost põhisõnale üle kanda, on semantiline suhe otseselt intensiivistav. Selline suhe eksisteerib nt väljendis *verinoor*, mis on tõenäoliselt laenatud tervikuna saksa keelest (vrd *blut/jung*), ning mille eesosis käitub intensiivsusprefiksoidina ka koos teiste adjektiividega, nt *verivaene*, *verivihane*.

Prefiksoidi muutumisele eri- ehk piiratud kasutusvõimalustega prefiksoidist üldprefiksoidiks osutab ka võime intensiivistada antonüümipaari mõlemat liiget¹¹. Lundbladh¹² märgib, et kuigi sellisel juhul võiks arvata, et prefiksoidi tähendus on ähmastunud, on see hoopis muutunud teistsuguseks, võimendavaks: negatiivse laenguga sõnad võimendavad tihti positiivseks kogetud adjektiive, nt rts *skit/kul* 'sitaks lahe'.

Järgnevalt on kaasatud näidete hulka nii läbipaistvad võrdluse ja järeldamise alusel moodustatud väljendid kui ka neid, mille puhul prefiksoid puhtalt võimendab oma põhisõna. Ühe ja sama prefiksoidi abil moodustatud väljendite hulgas võib esineda erinevaid semantilisi suhteid, kuna prefiksoidilised väljendid kipuvad moodustama seeriaid, nt *maruvihane*, *marurahvuslik*, *marutore*.

Intensiivsusprefiksoidide kasutusvõimalustest

Kuna artikli aluseks oleva bakalaureusetöö eesmärk oli kirjeldada tänapäeva keelt, vaadeldi ajavahemikus 1990–2001 eesti keele tekstikorpuses¹³ produktiivsust üles näidanud ehk uutele põhiadjektiividele liitunud intensiivsusprefiksoide *hiigel-*, *hiigla-*, *hirm-*, *ilm-*, *ime-*, *kibe-*, *lõpp-*, *maru-*, *padu-*, *puru-*, *põrgu-*, *ropp-*, *ränk-*, *surm-*, *tuli-*, *veri-* ja *õud-*. Järgnevalt kirjeldatakse prefiksoidide kasutusvõimalusi viie mainitud ajavahemikus korpuses kõige produktiivsemaks osutunud intensiivsusprefiksoidi näitel.

Adjektiivide semantiliste kasutusvalade uurimiseks rakendati vastava eesti liigituse puudumisel soome uurijate tehtut. Leppjärvi ja Jämsä¹⁴

¹¹ Sigurd, Bengt 1983. Om jätte-, kalas- och andra förstärkningsprefix. – Språkvård 1983, lk 15–16.

¹² Lundbladh, Carl-Erik 2002. Prefixlika förleder. ORDAT 17. Göteborg: Institutionen för svenska språket. Göteborgs Universitet. <http://spraakdata.gu.se/ordat/pdf/Ordat17.pdf> (23.10.2014)

¹³ <http://www.cl.ut.ee/korpused/kasutajaliides/>

¹⁴ Leppjärvi, Eila, Tuomo Jämsä 1976. Adjektiivit 1960-luvun suomen lehti-, radio- ja yleispuhekielessä. – Oulun yliopiston suomen ja saamen kielen laitoksen tutkimusraportteja 7, Oulu, lk 6–10.

liigituses jaotatakse adjektiivid füüsilisteks ja psüühilisteks selle alusel, kas põhisõnaga tähistatu kuulub konkreetseesse reaalsusesse või mitte ja kas adjektiivi kvaliteedi tajumine eeldab ka järeldamist. Järgmisel tasandil jagatakse adjektiivid allklassideks¹⁵, millest kolm esimest on ühised mõlemale põhiklassile:

- 1) tajuadjektiivid, st meeltega tajutavad aistingud (nt *kibekülm vesi*); metafoorilised meeltega tajutavad kvaliteedid (nt *hirmsünge tulevik*)
- 2) seisundiadjektiivid: füüsilised seisundid, koostis (nt *ränkhaige inimene*); psüühilised seisundid ja nendega seostuvad omadused (nt *ropp-väsinud inimesed*);
- 3) mensuraalsed: ruumi või ajaga suhestatud mõõdud (nt *õudsuur mask*); raskusastme, hinna, tähenduse jne mõtetes toimuv mõõtmine (nt *lõppodav asi*);
- 4) possessiivsed: tuletised, mis väljendavad tuletusalusega tähistatu omamist või selle sfääri kuulumist (nt *padupoliitiline tehing*);
- 5) emotsionaalsed: lause kõneleja või selle subjekti suhtumist põhisõnaga tähistatusse väljendavad (nt *põrguigav rongisõit*).

ime-

Prefiksoidi kasutusala on laienenud emotsionaalsetest (*imeilus päikeseloojang*, *imekallis arm*) ja füüsilistest mensuraalsetest (*imepeen kivi*) niivõrd, et see on ainuke prefiksoid, millega on võimendatud adjektiive kõigist semantilistest klassidest (*imepehme karvakasukas*, *imekirkad jõulud*; *imeselge vesi*, *imelihtsad inimesed*; *imepisike telefon*, *imesoodsad piletid*; *imepragmaatiline põhjus*).

Ainestikus kõige sagedamini esinenud prefiksoid võimendas korpus 51 adjektiivi. Arvestades esindatud adjektiivide hulka, moodustasid need üllatavalt vähe antonüümipaare: *imetõsine* : *imenaljakas*, *imepikk* : *imelühike*, *imelihtne* : *imekeeruline* ja *imekõrge* : *imemadal*. Prefiksoid liitus pigem neile adjektiividele, mida kõneleja oli kogunud positiivsena.

¹⁵ Siinkohal on välja jäetud lokaalsete, temporaalsete ja komparatiivsete adjektiivide allklassid, kuna nendesse kuuluvad adjektiivid on absoluutsed ja seega neil skalaarsus puudub (nt *parem ots*, *kolmapäevane koosolek*, *selline asi*). Liigitust on modifitseeritud Viertiö pakutud muudatustega (Viertiö, Annastiina 1993. Puhkikuluneesta sikahalpaan. Nykysuomen vahvistussanoja. Bakalaureusetöö. Käsikiri Helsingi ülikooli soome keele õppetoolis, lk 33–36, 94).

Semantiline suhe prefiksoidi ja põhisõna vahel on muutunud järelaluslikust (*imesuur* 'nii suur, et see peab olema ime') intensiivistavaks (*imetühi*).

hirm-

hirm- osutus ainekukõige produktiivsemaks prefiksoidiks, liitudes 60 adjektiivile. Seda ei kasutatud kordagi possessiivsete adjektiivide (nt **hirmrahvuslik*) võimendamiseks, aga kõik ülejäänud semantilised klassid olid esindatud (*hirmkülm vesi, hirmsünge tulevik; hirmnäljane Puhh, hirmhoolikas inimene; hirmsuur laev, hirmkallis hind; hirmhuvitav sõit*). Adjektiivid moodustasid ka ohtralt antonüümipaare (nt *hirmkitsas : hirmlai, hirmaeglane : hirmkiire*).

Prefiksoidile vastav adverb *hirmus* kandis juba 19. sajandil tähendust 'väga' ning samast ajast pärineb ka murdeline kirjapandud väljend *hirm hea*¹⁶. Tõenäoliselt on prefiksoid tekkinud adverbi lühenemise teel, sest sedavõrd kui tarindi *hirmus* + adjektiiv kasutamine korpuses on kahanevad, on tarindi *hirm-* + adjektiiv kasutussagedus tõusnud.

Prefiksoidi ja põhisõna semantiline suhe on muutunud järelaluslikust (*hirmsuur* 'nii suur et lausa hirmutab') puhtalt intensiivistavaks (*hirmarmas*).

puru-

puru- osutus üsna laia haardega prefiksoidiks, võimendades ainekukokku 29 adjektiivi, nt *puruhall pea; puruvana Mir, purulaisk tütar; purulihne värk; purufašistlik minister; puruopud tekstid*. Sellega võimendati adjektiive kõigist semantilistest klassidest peale psüühiliste mensuraalsete ja tajuadjektiivide. Prefiksoidiga võimendatud adjektiivid moodustasid ka antonüümipaare: *puruterve : puruhaige, pururikas : puruvaene, purukaine : purupurjus*.

Wiedemanni sõnaraamatus on toodud välja mh väljendid *puruks haige olema* 'surmahaige', *puru ~ puruks joobnud* ja *puru sant* 'väga vaene'¹⁷, mis kõik viitavad millelegi soovimatule või negatiivsele. Korpuse andmetest järelaludes on prefiksoidil mitmel puhul endiselt selline varjund olemas, kuigi see on suuteline võimendada ka positiivseteks kogetud adjektiive.

¹⁶ Wiedemann, Ferdinand Johann 1923. Eesti-saksa sõnaraamat. 3. trükk. Tartu: Eesti Kirjanduse Seltsi kirjastus, lk 126–127.

¹⁷ Samas, lk 898.

Prefiksoidi ja selle põhisõna semantiline suhe on muutunud eeldatavasti esialgse väljendi *puruhaige* 'nii haige, et on lausa puru' järelaluslikust suhtest intensiivistavaks (*puruandekas*).

ilm-

Prefiksoidiga võimendati eelkõige psüühilisi mensuraalseid adjektiive (*ilmselge kergendus, ilmsuur kära*) ning terve sellega võimendatud seisundiadjektiivide klass koosnes adjektiivina käituvatest puudumist märkivatest kesksõnavormidest (*ilmeksimatud inimesed, ilmsüüta loom*). Üksikjuhtudel võimendati mainitud kahe klassi füüsilisteks liigituvaid adjektiive (*ilmkõrge puu, ilmpaljas inimene*). Kokku võimendas prefiksoid 22 adjektiivi. Prefiksoidiga *ilm-* võimendatud adjektiivide hulgas oli ainult üks antonüümipaar: *ilmvõimalik : ilmvõimatu*.

Üksuse *ilm-* mitmekülgselt võimendavat kasutust eri sõnaliikide juures on täheldatud juba 19. sajandil, nt *ilm-pitk, ilm-palju, ilm-ezimene, ilm-sööja* 'söömar, õgard'. Prefiksoid on tõenäoliselt moodustunud substantiivi *maailm* lühenenud vormi kasutamisest võrdlusalusena. On ka võimalik, et prepositsioon *ilma* on mõjutanud prefiksoidi moodustumist abessiiv- ja karitiivvormide juurde, kuna eesosisel on olnud ka murdeline tähendus 'eba-, mitte-', mis väljendab adjektiivi tähistatud omaduse puudumist, nt *ilm-täwwelik* 'ebatäielik', *ilm-süüatus* 'süüatus'.¹⁸

Prefiksoidi *ilm-* esialgne võrdlev semantiline suhe oma põhisõnaga (*ilmotsatu* 'otsatu nagu maailm' on muutunud ajapikku intensiivistavaks (*ilmtähtis*).

padu-

padu- on psüühiliste adjektiivide võimendaja ning selle puhul paistab silma prefiksoidi võime intensiivistada muidu vähe võimendatud possessiivseid adjektiive, nt *padupopulistlik lubadus, padueuroopalik teos*. Teine tähelepanuväärne allklass on eelmisele lähedal seisvad seisundiadjektiivid, nt *paduromantiline asi*. Prefiksoidiga võimendatakse ka mensuraalseid adjektiive, nt *padumoodne mõte*. Füüsilistest adjektiividest võimendab *padu-* ainult värve, nt *padupruunjas valgus, paduhallid silmad*. *Padu-* võimendas korpuses kokku 24 adjektiivi. Võimendatud adjektiivide hulgas oli ainult üks antonüümipaar, *padutõsine : padunaljakas*.

¹⁸ Samas, lk 116–117.

Alles uuemas korpuses esinev prefiksoid on tõenäoliselt pärit väljendist *paduvihm*, mis on ilmselt moodustunud verbi *padutama* tähenduse 'pressima, suruma' abil. Semantiline suhe prefiksoidi ja põhisõna vahel on muutunud seega järelaluslikust intensiivistavaks (*padustaaritsev*).

Kokkuvõtteks

Intensiivsusprefiksoidide abil võimendatakse adjektiive kõigist loogiliselt võimalikest semantilistest klassidest, aga üldprefiksoide ehk kõigi klasside võimendamiseks kasutatavaid prefiksoide on vähe, sest enamikul prefiksoididest on oma kasutusala tuumik. Prefiksoidid liituvad kõige rohkem mõõtu ja hindamist väljendavatele ehk mensuraalsetele ning seisundiadjektiividele, samuti rohkem psüühilisteks kui füüsilisteks liigituvatele adjektiividele.

Intensiivsusprefiksoidide võime moodustada seeriaid ja laiendada oma kasutusala muudab prefiksoidi ja selle põhisõna semantilise suhte piirid kõikuvaks. Ühelt poolt tõestab see prefiksoidide kui nähtuse olemasolu, aga teiselt poolt seab see küsimärgi alla nende abil moodustatud väljendite liigitamise liitsõnadeks. Igatahes pakub prefiksoidiline sõnamoodustus teoreetiliselt huvitava ja kasutuskõlbliku mõistepagasi liitsõnade ja sõnatuletiste uurimisel ning praktiliselt väljendusrikka alternatiivi määrsõnade kasutamisele.

OK